

Wstęp

Temat, cel pracy i kategoria pojęciowa oraz perspektywy poznawcze

Historie rodzinne. Narracje — narratorzy — interpretacje to praca deklarowana już na wstępie jako należąca do obszaru badań nad historią historiografii, pomimo iż będące przedmiotem badań teksty można zaliczyć do szeroko rozumianego piśmiennictwa historycznego, a nawet do literatury faktu, zaś historycy zaliczają większość z nich chętniej do specyficznych źródeł historycznych niż do prac historycznych *sensu stricto*. Sposób ujęcia tematyki w kolejnych rozdziałach teoretycznych i w studiach interpretacyjnych niniejszej publikacji zmierza do zdefiniowania zakresu i sposobu funkcjonowania *historii rodzinnych*, które traktuję jako kategorię podstawową tych badań, istotną z punktu widzenia interpretacji zawartości i znaczenia wspomnianego wyżej piśmiennictwa. Zadanie, jakie sobie postawiłam, nie sprowadzam wyłącznie do wymiaru narracyjnego utrwalonych na piśmie odmian gatunkowych i form historii rodzinnych, lecz poszukuję ich śladów również w inskrypcjach towarzyszących obrazom fotograficznym.

Tytułowe *historie rodzinne* to pojemna kategoria historiograficzna, do której zaliczyłam różne typy narracji rodzinnych,

biorąc pod uwagę kontekst ich powstania. Problem ten został ukazany z kilku perspektyw poznawczych. Po pierwsze, z perspektywy uwarunkowań stworzonych przez rozwój dyscypliny i stosunek historyków do historii prywatnej, w tym historii rodzin. Po drugie, z perspektywy rozwoju form wypowiedzi i strategii narracyjnych, zdolnych do przedstawiania indywidualnych losów rodzin, zgodnie ze standardami profesjonalnej historiografii. Po trzecie, z perspektywy demokratyzacji historii i prywatyzacji pamięci, która otworzyła drogę do nowych przedstawień historii rodzinnej i dodatkowo powiązała ją w ostatnich latach z doświadczeniami i refleksją, jakie płyną z badań nad pamięcią i postpamięcią oraz inspiracji z kręgu społeczno-kulturowych koncepcji pamiętania.

Historie rodzinne rozumiane są jako kategoria przydatna do budowania refleksji nad stosowanymi w historycznej praktyce pisarskiej formami wypowiedzi, które obrazują losy rodzin. Refleksja ta uwzględnia zmieniającą się perspektywę historyczną i wynikające stąd dostosowywanie przez autorów narracji adekwatnej formy opowieści do oczekiwań swojego czasu i potencjalnych odbiorców. Wypowiedzi będące podstawą historii rodzinnych to w większości specyficzne źródła historyczne, które określam mianem „podmiotowego głosu epoki”, należą do nich wspomnienia, bez których trudno wyobrazić sobie narracje rodzinne. Zakres poruszanej w historiach rodzinnych problematyki pozostaje w związku z wymienionym typem źródeł świadectwem zmieniającej się mentalności, poczucia tożsamości religijnej, narodowej i kulturowej. Refleksja budowana wokół historii rodzinnych wiedzie jednak dalej, również na karty historiografii, odkąd historie rodzinne przybierają kształt profesjonalnych monografii genealogiczno-heraldycznych w postaci kronik rodzinnych oraz ku literaturze faktu, w różnorodnych odmianach narracyjnych tzw. opowiadań rodzinnych.

Proces kształtowania się różnych reprezentacji właściwych dla historii rodzinnych i stopniowe wchodzenie ich do

nurtu piśmiennictwa o tematyce historycznej staje się faktem za sprawą szerokiego zainteresowania historią prywatną. W pracy zmierzam jednak do przytoczenia przekonujących argumentów, za włączeniem tego typu narracji do obszaru badań i refleksji współczesnej historii historiografii, jako nurtu piśmiennictwa historycznego i prac upamiętniających losy rodzin.

Złożona historyczność opowiadań rodzinnych — czas zdarzeń i czas narracji

Ramy chronologiczne wydarzeń ujętych w opowiadanych historiach rodzinnych rozpięte są pomiędzy odległymi wiekami, w których swój początek biorą najstarsze rody, a współczesnością, do której sięgają wspomnienia i relacje obecnych generacji. Jednak z perspektywy historiograficznego przedmiotu badań istotniejsze są momenty tworzenia narracji oraz ostatecznego opublikowania analizowanych prac historycznych, przypadające na wieki: dziewiętnasty, dwudziesty i początek dwudziestego pierwszego. Celem opracowania jest bowiem zwrócenie uwagi na zmieniające się w czasie historycznym formy narracyjnej reprezentacji, jakie towarzyszą kreowaniu historii rodzinnych, i na zaproponowane w nich strategie tej reprezentacji. Mam tu na myśli zarówno narrację wspomnieniową i pamiętnikarską, która inicjuje i zapowiada historie rodzinne w XIX wieku, jak i bardziej rozwinięte formy opowieści rodzinnych, przybierające postać kronik rodzinnych, powstające głównie w XX wieku. Równoległe do wspomnianych form rozwijają się coraz intensywniej od końca XX wieku różnorodne przykłady opowieści rodzinnych, należące do literatury faktu, powstające z myślą o szerokim odbiorcy w przestrzeni publicznej. Są to formy nawiązujące do współczesnej esystryki, świadomie kreujące swoją artystyczną formę wypowiedzi. Ta cecha zbliża szereg współczesnych opowieści rodzinnych do pogranicza literackiego. Wśród wymienionych form pojawiają się

również strategię łączące narracje autorskie z różnego rodzaju źródłami pisanyymi i ikonograficzno-fotograficznymi.

Całość tego piśmiennictwa tworzy swoisty obraz rodziny, powstający z materiałów należących do historii prywatnej, lecz w tym przypadku niepodlegający badaniom pierwszego stopnia nad historią rodziny, a raczej sytuujący się w nurcie refleksji o dawnej i współczesnej kulturze symbolicznej.

Bogactwo materiału utożsamianego z historiami rodzinnymi i jego wartość poznawcza oraz wynikające zeń konsekwencje natury historycznej i historiograficznej są argumentami przemawiającymi za koniecznością zajęcia się nimi z nowej perspektywy — historiograficznej. Prace wchodzące w skład nurtu historiografii prywatnej powinny bowiem być analizowane nie tylko pod kątem ich wartości źródłowej, ale również jako przykłady prac historycznych, powstających w większości przypadków poza nurtem *stricte* specjalistycznych prac historycznych. Za najbardziej spektakularną formę gatunkową tego nurtu piśmiennictwa, opracowaną krytycznie, często przez profesjonalnych badaczy przeszłości lub wykształconych historycznie amatorów przeszłości, uważam kronikę rodzinną, która może przybierać albo kształt krytycznej monografii genealogiczno-heraldycznej, albo bardziej kameralnej pracy łączącej elementy żywo pamiętane z przeszłości przez jej autora i historyczne, opracowane na podstawie źródeł pochodzących z archiwum rodzinnego.

Innym argumentem przemawiającym za uznaniem wagi nurtu historii rodzinnych jest postępujący proces demokratyzacji historii i prywatyzacji pamięci. Sprzyja on intensyfikacji zainteresowania przeszłością i pojawieniu się pełnoprawnych podmiotów, które zajmują się przeszłością. W efekcie prowadzi to do stopniowej utraty przez historyków dominującej pozycji autorów i narratorów tworzących przekaz historyczny, co najwyżej występujących w roli ekspertów uczestniczących w przygotowaniu materiału do publikacji, opatrujących go odpowiednimi

komentarzami historycznymi, artykułami interpretacyjnymi lub wprowadzeniami. W nurcie prac, które określam jako historie rodzinne, proces prywatyzacji pamięci rodzinnej rozpoczął się pod koniec XIX wieku i przybrał na sile na początku wieku XX, kiedy historycy zajęci historią wielką, tylko sporadycznie włączali do swoich dyskursów *stricte* historycznych elementy historii prywatnej. Docierały one do szerszej publiczności czytającej albo w formie esejów i opowiadań historycznych, jak w przypadku Karola Szajnochy, albo w formie biografii znanych postaci historycznych. Biografie powstawały co prawda jako efekt prowadzonych badań naukowych, lecz często na wyraźne zamówienie rodzinne lub społeczne, jak pokazuje przykład historyka — ks. Waleriana Kalinki, piszącego zarys biograficzny postaci Dezyderego Chłapowskiego lub inny przykład — historyka Adama Skalkowskiego, podejmującego wyzwanie napisania biografii twórcy Legionów Polskich Jana Henryka Dąbrowskiego. W obu przypadkach historia prywatna pozyskana z materiałów archiwum rodzinnego odgrywała w nich istotną rolę.

Szczególnie interesujące z punktu widzenia rozwoju historiografii w XIX i XX wieku wydaje się uchwycenie momentów, w których zachodzą zmiany w sposobie ujmowania przeszłości rodzin, przedstawianej początkowo wyłącznie jako historii wybitnych rodów, a tylko z rzadka w formie epizodów historii małej/lokalnej. Ta ostatnia stała się domeną historii rodzinnych od XIX stulecia, zwłaszcza tych prezentowanych w licznie wówczas powstających pamiętnikach kobiet. Małe narracje rodzinne przedstawiają przeszłych aktorów wielkich wydarzeń z perspektywy historii prywatnej, ponieważ ich droga na narodowy panteon prowadzi z kręgu rodzinnego i z małej społeczności lokalnej ku wielkiej historii. Historie rodzinne odróżniają bowiem dwie kategorie bohaterów wychodzących z kręgu rodzinnego: „wielkich”, związanych z historią narodową lub powszechną i mało znanych, lecz traktowanych jako „bohaterowie domowi”.

Refleksja, którą buduję jako historyk historiografii wokół zagadnienia historii rodzinnych, ma charakter metahistoryczny, ale zarazem charakter tożsamościowy, uzasadniający istotne znaczenie historii rodzinnych dla badań nad kulturą historyczną i kulturami pamięci. Interesujące z perspektywy historyka historiografii wydają się zarówno sposoby budowania opowiadania o dziejach rodziny, o jej protoplastach i o „domowych bohaterach”, jak i sposoby reprezentacji prywatnej przeszłości ujęte jako świadome praktyki narracyjne służące upamiętnianiu bliskich osób i miejsc. W tym aspekcie istotne wydaje się uchwycenie konwencji narracyjnych i gatunkowych, niezbędnych do pokazania tego, jak funkcjonuje historia i pamięć w kręgu rodzinnych wspomnień, historii, kronik, opowiadań i opowieści.

Typy narracji rodzinnych analizowanych i interpretowanych w pracy

Przedmiotem analizy i interpretacji są w niniejszej publikacji różnego rodzaju prywatne narracje historyczne, powstałe na kanwie materiałów źródłowych, gromadzonych w rodzinnych archiwach i uznawanych przez historyków za *stricte* historyczne. Narratorzy historii rodzinnych jako dysponenci tych źródeł odwołują się do nich w przypisach, cytują w aneksach albo przywołują w postaci dostępnych materiałów ikonograficznych i fotograficznych. Do źródeł pozyskanych z archiwów lub specjalnie opracowanych na potrzeby historii rodzinnych należą: drzewa genealogiczne rodów, źródła metrykalne, źródła aktowe, a także te, które są podmiotowym głosem epoki: czyli epistolografia, ustne relacje świadków, wspomnienia i pamiętniki dostępne tylko w archiwach rodzinnych bądź już opublikowane. Wszystkie powstałe na kanwie tych materiałów źródłowych prace, które zostały poddane analizie i interpretacji w niniejszej publikacji, tworzą reprezentację historii rodzinnych obszernie zestawionych w bibliografii zbiorczej.

Interpretacje wszystkich typów wspomnianych tekstów brały pod uwagę wspomniane wyżej perspektywy badawcze. Jednym z kierunków interpretacji, istotnym dla uzasadnienia roli nurtu prac zaliczanych do historii rodzinnych, było rozpoznawanie idei i motywów, leżących u podstaw decyzji o napisaniu historii rodzinnej. Jest ona obecna w tekstach w postaci różnego typu uzasadnień wypowiedzianych wprost lub zaledwie sygnalizowanych przez rzeczywistych autorów narracji. Wskazanie tych powodów prowadzi do konstatacji na temat roli pamięci przeszłości dla poczucia tożsamości oraz roli pamięci rodzinnej, która to poczucie głęboko zakorzenia. Potrzeba zakorzenia poczucia własnej tożsamości przekłada się każdorazowo na wybór adekwatnej formy narracji zastosowanej przez autora/narratora do przekazanej historii rodzinnej.

Konstrukcja pracy

Książka składa się z dwóch części. W części pierwszej, zatytułowanej: *Koncepcja historii rodzinnych*, która ma charakter wprowadzenia analityczno-teoretycznego, przedstawiam zarys idei *historii rodzinnych*. Rozpoczynam od przedstawienia własnego doświadczenia polegającego na zetknięciu się z historiami rodzinnymi jako perswazyjnymi praktykami pamięci, które konstytuują poczucie tożsamości wspólnotowej i wpływają formująco na postawy uczestników tych praktyk. Dalej staram się wyjaśnić przedmiotowy i podmiotowy charakter rozumienia źródeł różnego typu, z których budowane są narracje prywatne na przestrzeni XIX i XX stulecia, a więc w perspektywie zachodzących zmian. Zmiany te dotyczą zarówno kontekstu historycznego, w jakim znajdują się piszący, jak i dynamicznego rozwoju historiografii w XIX wieku. Z punktu widzenia stosowanych strategii narracyjnych ukazywane są kolejno alternatywne sposoby budowania narracji i formy gatunkowe wypowiedzi historycznej, poczynając

od narracji pamiętnikarskiej i wspomnieniowej, poprzez narracje właściwą dla różnych typów kroniki rodzinnej, aż po stosowane przez historyków i nie-historyków narracje eseistyczne, biograficzne, opowiadania i opowiadania rodzinne. Najnowsze przykłady narracji charakterystyczne dla historii rodzinnych zbliżają autorów do strategii historii mówionej, małych form prozatorskich i literatury faktu. Głównym elementem organizującym tego typu narracje i kształtującym ich specyfikę jest nie tylko chęć upamiętnienia poszczególnych osób, uważanych za znaczące w historii rodziny, ale również towarzyszący jej wyraźny przekaz tożsamościowy, a czasem dramatyczna próba samoidentyfikacji.

Część druga, zatytułowana: *Studium interpretacyjne wybranych historii rodzinnych*, ma charakter analityczno-interpretacyjny. Przeplatają się w nim dwie perspektywy poznawcze: historiograficzna i metahistoryczna, widoczne zwłaszcza we fragmentach, które traktuję jako studium poszczególnych przypadków historii rodzinnych.

W osobnych rozdziałach ukazane zostały nie tylko konkretne przykłady zakwalifikowane jako *historie rodzinne*, ale też przedstawieni zostali w sposób podmiotowy autorzy i autorki tych historii. Ich głos jest podwójnie ważny i doceniony, po pierwsze — jako „podmiotowo-źródłowy głos epoki”, a po drugie — jako kreacja narratorska rozpięta między decyzjami na temat sposobu przedstawiania i reprezentowania poszczególnych historii rodzinnych. Z ich perspektywy każdorazowo dokonywana jest próba odczytania intencji, z jaką tworzone są narracje rodzinne, stanu emocji, jaki towarzyszy tworzeniu opowieści rodzinnej, oraz stanu świadomości historycznej, który uwrażliwia narratorów na kontekst historyczny. Jako pierwsze analizowane są pamiętniki kobiet, pisane w czasach zaborów i okupacji, pod kątem interpretacji poziomu kultury historycznej kobiet i jej wpływu na atmosferę domową, na wychowanie potomstwa i codzienną sztukę przetrwania w warunkach trudnych.

Z kolei eseje historyczne Karola Szajnochy wprowadzają opowieści rodzinne, które co prawda sięgają do dziejów Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku, ale podejmują problem współczesny, a mianowicie konsekwencje procesu kształcenia młodzieży i budowania wspólnoty pamięci. Ich narracja uaktualnia ważny dla okresu zaborów przekaz tożsamościowy, wskazując, że rodzina jest miejscem kształtowania postaw i wartości, szczególnie ważnym, bo kompensującym brak instytucji państwowych, a jednocześnie przeciwstawiającym się oficjalnej wizji przeszłości konstruowanej przez zaborców.

Twórczość Karola Szajnochy, budująca historyczny odpowiednik kroniki rodzinnej Sobieskich, pozwala na płynne przejście do rozdziału poświęconego zjawisku kronik rodzinnych. Kroniki rodzinne, budowane przez narratorów z dostępnej bazy archiwalii i artefaktów, starają się uobecnić odchodzący w przeszłość świat ziemiaństwa. Ze wszystkich typów gatunkowych zaliczanych do historii rodzinnych one najbardziej zbliżają się do wymogów stawianych profesjonalnym pracom historycznym.

Kolejne rozdziały zostały poświęcone opowiadaniom rodzinnym, których autorzy podążają, odmiennym, można rzec eksperymentalnym, torem nowych form gatunkowych, albo wręcz przetwarzają dostępne źródła kreując „opowiadania rodzinne”. Są także przykłady źródeł wywołanych i opowiadań rodzinnych szczególnego rodzaju, będące zapisem rozmów ze świadkami wydarzeń i ich potomkami. Powstałe w ten sposób narracje Ocalonych oraz narracje postpamięciowe stają się *de facto* próbą przepracowania traumy czasów Zagłady, ale również czasu przymusowych deportacji i pobytu w łagrach. Opowiadania rodzinne podejmujące traumatyczne przeżycia dorosłych świadków, jak i tych, którzy jako dzieci, dziedzicząc traumę, przepracowują doświadczenia swoich rodziców, stanowią osobny rozdział.

Analiza tekstów nie zatrzymała się na ustaleniu cech konstytyutywnych tworzonych narracji rodzinnych, ale znacząco

przyczyniła się do wyłonienia adekwatnych tematycznie i konstrukcyjnie przykładów wśród licznej reprezentacji historii rodzinnych. Podstawowe znaczenie dla całościowego rozumienia przekazu, jaki niesie ten rodzaj tekstów, miało rozpoznanie sensów znaczeniowych nadawanych historiom rodzinnym przez ich autorów. Jako efekt uboczny prowadzonej refleksji pojawiła się kwestia fenomenu żywej *obecności* przeszłości w teraźniejszości — w kontekście trudnego problemu, jakim jest rozumienie luk i nieciągłości w ciągłości badanej przeszłości. Chodzi o uchwycenie tych momentów narracji, w których nieobecna przeszłość jest uobecniana dzięki wspomnieniom rodzinnym.

Myślenie o historii rodzin w perspektywie profesjonalnego warsztatu historycznego, niejednokrotnie stosowanego podczas pisania kronik rodzinnych, pozwala traktować je na gruncie historii historiografii jako swoiste gatunki historiograficzne. Z kolei analiza dawnych i współczesnych opowieści historycznych poświęconych losom rodzin otwiera historiografię na nowe doświadczenia z pogranicza literatury, ale równocześnie pokazuje konsekwencje przenikania do historiografii nowych nurtów badań nad przeszłością i demokratyzującego się dostępu do wiedzy o przeszłości. W efekcie analizowane prace są przykładem tego, w jaki sposób dokonuje się rozszerzenie obszaru prac uznawanych za historyczne oraz jakimi środkami dokonuje się waloryzacji, z punktu widzenia profesjonalnych badaczy, prywatnego wymiaru przeszłości.

Analiza tekstów nie zatrzymała się na ustaleniu cech konstytutywnych tworzonych narracji, ale znacząco przyczyniła się do wyłonienia adekwatnych tematycznie i konstrukcyjnie przykładów spośród licznej reprezentacji. Istotne znaczenie dla całościowego rozumienia przekazu, jaki niosą historie rodzinne, miało rozpoznanie sensów znaczeniowych nadawanych owym historiom przez ich autorów. Jedną z możliwych odpowiedzi prowadzi do tezy, że każda z historii rodzinnych zawiera ważny przekaz tożsamościowy.

Pomimo całej różnorodności typów tej reprezentacji, przekaz określonego kodu tożsamościowego o charakterze narodowym, kulturowym, historycznym, a nawet religijnym można uznać za cechę wspólną i zarazem konstytutywną dla historii rodzinnych. Przekaz tożsamościowy jest wartością na tyle cenną i zarazem uniwersalną dla danej wspólnoty historycznej, że włącza ona owe prywatne teksty do pamięci zbiorowej i przesądza o tym, że stają się częścią narracji wspólnej i z czasem częścią kultury historycznej.

* * *

Publikacja książki wymagała zaangażowania wielu osób, którym pragnę za to podziękować.

Dziękuję w pierwszej kolejności dyrektorowi Instytutu Historii UAM w Poznaniu prof. dr. hab. Józefowi Doboszowi, za wspieranie tego projektu oraz okazaną mi pomoc w publikacji książki.

Słowa wdzięczności kieruję również pod adresem obu recenzentów wydawniczych prof. dr. hab. Jana Pomorskiego oraz dr. hab. Macieja Bugajewskiego, prof. UAM, dziękując za wnikliwe i cenne uwagi.

Książka o *Historiach rodzinnych* wiele zawdzięcza atmosferze interdyscyplinarnych projektów, konferencji, seminariów i dyskusji, w których uczestniczyłam w ostatnich latach. Dziękuję za rozmowy, inspiracje i dzielenie się przemyśleniami profesorom: Maciejowi Bugajewskiemu, Ewie Domańskiej, Katarzynie Kaniowskiej, Jolancie Kolbuszewskiej, Annie Pałubickiej, Janowi Pomorskiemu, Marii Solarskiej, Rafałowi Stobieckiemu, Robertowi Tracie, Wiktorowi Wernerowi, Andrzejowi Wierzbickiemu,

Wojciechowi Wrzoskowi, Krzysztofowi Zamorskiemu, Danucie Zawadzkiej.

Dziękuję dr. Grzegorzowi A. Dominiakowi i jego żonie Kamili za niezwykle dbałość o każdy szczegół podczas pracy nad książką i jej wydaniem.

Dziękuję również moim Bliskim, zwłaszcza Rodzicom, Mężowi i Córce za to, że wspierająco towarzyszą mi w kolejnych projektach, Siostrze dziękuję za inspirujący obraz na okładce tej książki.